

Dėl Jono Polovinsko-Budrio ir Reginos Kašubaitės-Budrienės perlaidojimo Klaipėdoje galimybių

(išplėstinė istorinė pažyma)

Dr. Dainius Elertas
Kęstutis Mickevičius

2023
Klaipėda

© tekstas Dainius Elertas
© vaizdų analizė Kęstutis Mickevičius

Turinys

1. Įvadas 2
2. 1923 m. atminimo komplekso „Už laisvę žuvusiems“ vieta 3
3. Palaidojimai 1923 m. atminimo komplekse „Už laisvę žuvusiems“ 6
4. Pasienio stulpas – obeliskas 1923 m. atminimo komplekso „Už laisvę žuvusiems“ 7
5. 1923 m. atminimo komplekso „Už laisvę žuvusiems“ suformavimas 9
6. Komplexas „Už laisvę žuvusiems“ ir lokatioji atmintis 1939-1987 m. 11
7. Kopgalio (Smiltynės) kapinaitės 16
8. Antkapinis paminklas lietuviškose Čikagos kapinėse 17
9. Išvados 19
10. Siūlymais ir rekomendacijos 22

Įvadas

2023 m. Klaipėdos krašto prijungimo prie Lietuvos Respublikos šimtmečio sukakties pasirengimo ir pažymėjimo renginiai atkreipė dėmesį į istorinės ir kultūrinės atminties spragas. Buvo suprasta, kad iki šiol nepakankamai įsisamontinta 1923 m. sausio įvykių Klaipėdoje reikšmė valstybei, visuomenei bei tarptautiniam kontekstui. Iškelti karinės akcijos dalyvių sąrašai, nustatyta visų jos metu žuvusiųjų tapatybė sudaro galimybes vėl atrasti konkrečius asmenis ir įsitraukti į šeimos, giminės, vietos atmintį. (pvz. 1923-ieji: Klaipėdos prijungimas prie Lietuvos. Dalyviai ir liudijimai. Dokumentų rinkinys. Sud. Vasilijus Safronovas. Klaipėda, 2023).

Institucijos, suinteresuota visuomenė, pavieniai asmenys vėl atkreipė dėmesį į Klaipėdos krašto prijungimo prie Lietuvos Respublikos karinės operacijos vado Jono Polovinsko-Budrio asmenybę, vaidmenį ir reikšmę. Prisiminta, kad viešai ir bendražygių liudijimu Jonas Polovinskas-Budrys ne kartą išreiškė valią amžinojo poilsio atgulti Klaipėdoje laisvoje Lietuvoje. Šį troškimą išreiškė Reginos Kašubaitės-Budrienės rūpesčiu užsakytas ir realizuotas autorinis Jono Muloko antkapinio paminklo projektas su klaipėdietiškais elementais (užrašai, simboliai) lietuvių kapinėse Čikagoje: „pilko granito paminkle Klaipėdos miesto herbą skalauja reljefe sustingusios Kuršių marių bangos“. (IR. *Atsisveikinta su A. A. Regina Budriene*. Draugas. 1998 m. rugpjūčio 15 d.) Tokį norą lėmė išskirtinė Klaipėdos miesto vieta jo gyvenime. Čia gautas Budrio slapyvardis išstūmė Polovinsko pavardę. Jį priėmė ir artima bendražygė, mylimoji Regina Kašubaitė, uostamiestyje tapusi žmona. Radikalus tapatybės virsmas lydėtas svarbių pareigų – žvalgybinės, karinės operacijos vadas, Lietuvos Respublikos atstovas Klaipėdoje, pirmasis Klaipėdos krašto gubernatorius, sukurtos šeimos galva ir veiksmų Klaipėdoje. 1998 m. liepos 22 d. atsisveikinant su Regina Kašubaite-Budriene užuojautą pareiškęs Mažosios Lietuvos Rezistencinio sąjūdžio pirmininkas Algis Regis „apie velionę kalbėdamas, prisiminė ir jos vyro Jono Budrio nuopelnus Klaipėdos kraštui ir Lietuvai. Savo žodį užbaigė viltimi, kad istorijos raidoje bus išryškinti Klaipėdos sukilimo vado Jono Budrio nuopelnai Lietuvai ir jo palaikai bus gražinti ir palaidoti Klaipėdoje, dėl kurios išvadavimo jis 1923 m. kovojo“. (IR. *Atsisveikinta su A. A. Regina Budriene*. Draugas. 1998 m. rugpjūčio 15 d.) Todėl suprantama dar 2022 m. valstybės institucijų (Vyriausybė, URM, VSD) bei Klaipėdos miesto savivaldybės iniciatyva pradėta diskusija, veiksmai tikslu Jono Polovinsko-Budrio ir Reginos Kašubaitės-Budrienės palaikus perlaidoti Klaipėdoje.

Įsivyravo požiūris, kad pati tinkamiausia Jono Polovinsko-Budrio ir Reginos Kašubaitės-Budrienės amžiojo poilsio vieta 1923 m. atminimo kompleksas „Už laisvę žuvusiems“ senosiose Klaipėdos pagrindinėse kapinėse. Keli perlaidojimo reikalams spręsti darbo grupių nariai pasiūlė palaidoti priemiestinėse Kopgalio (Smiltynės) kapinėse.

Šiame darbe apsvaistysime dvi Jono Polovinsko-Budrio ir Reginos Kašubaitės-Budrienės perlaidojimo Klaipėdoje galimybes. Visų pirma 1923 m. atminimo komplekse „Už laisvę žuvusiems“ senosiose Klaipėdos pagrindinėse kapinėse, o vėliau – priemiestinėse Kopgalio (Smiltynės) kapinėse. Sutelksime dėmesį į istorines aplinkybes ir motyvus. Iškeldami klausimus parodome esančias konteksto ištirtimo spragas, bet dėl uždavinio siaurumo nesiekime rasti visų atsakymų. Praktiniai aspektai pateikiami išvados, rekomendacijose ir siūlymuose teksto gale.

Darbo eigoje nagrinėti pirminiai šaltiniai, liudijimai, istoriografija ir ikonografija. Dėl mums skirtu itin trumpo laiko atskiros jų apžvalgos nepateiksime. Taip pat, pasirinkome naudotis tik svarbiausiais iš jų. Tikimės, kad visa apimtimi tyrimas su istoriografijos analize bus realizuotas ateityje ir dauguma dabar iškeltų klausimų bus atsakyta.

1923 m. atminimo komplekso „Už laisvę žuvusiems“ vieta

1923 m. atminimo kompleksas „Už laisvę žuvusiems“ yra senųjų Klaipėdos miesto pagrindinių kapinių antroje plėtros zonoje. Klaipėdos miesto pagrindinės kapinės buvo pašventintos 1820 m. sausio 1 d. ir 7 d. (Johanas Zembrickis. *Klaipėdos karališkojo Prūsijos jūrų ir prekybos miesto istorija*. Klaipėda, 2002, p.186; Johanas Zembrickis. *Klaipėda XIX amžiuje*. Klaipėda, 2004, p.107). Istorinės kartografijos analizė atskleidė, kad pradžioje kapinės apėmė tik stačiakampio formos plotą prie pat dab. Liepų gatvės ir vėliau plėstos į vakarus. Tokią raidą įtakojo ir viena istorinė aplinkybė – 1831 m. Klaipėdoje kilusi pirmoji choleros epidemija, kurios dalis aukų buvo galimai palaidota plote prie Liepų gatvės. (Plačiau apie šią epidemiją žr. Johanas Zembrickis. *Klaipėda XIX amžiuje*. Klaipėda, 2004, p.103-104; Johanas Zembrickis. *Klaipėdos apskrities istorija*. Klaipėda, 2011, p.222-224, 320; Dainius Elertas. *Klaipėdos uosto karantino stotis pradėjo veikti prieš 189 metus*. Lietuvos jūrų muziejaus metraštis. Po muziejaus burėmis: muziejininkų darbai ir įvykių kronika. Klaipėda, 2020, Nr.6, p. 69–74; Dainius Elertas. *Pirmoji choleros protrūkio Klaipėdoje 190 metų sukakčiai*. Po muziejaus burėmis. Lietuvos jūrų muziejaus metraštis. Muziejininkų darbai ir įvykių kronika. Klaipėda, 2022, Nr.7, p.29-35) Bijant užkrato atsinaujinimo stengtasi kuo ilgiau palikti neliečiamas epidemijos metu mirusiųjų kapus. Užlaidojus šį kapinių kvartalą čia tai daryti vengta.

1847

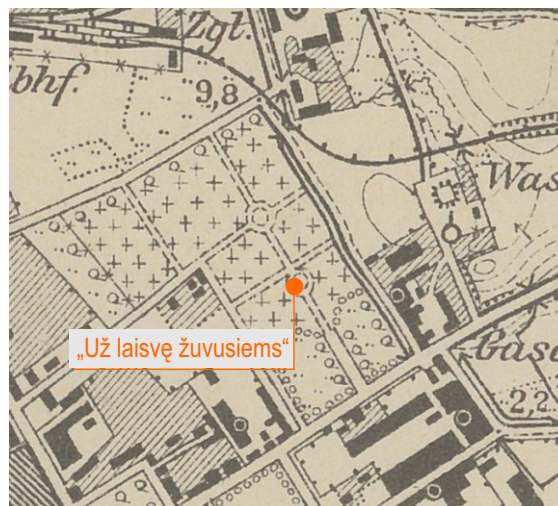

Išsiplėtusių kapinių kvartalai jungti takais. Įrengti keli vartai. Vartai prie Liepų gatvės buvo prie pagrindinio tako jungusios seniausius šių kapinių kvartalus. Jo pakraščiuose telkėsi žymiausių Klaipėdos giminių ir labdarių palaidojimai puošniais antkapiniais paminklais, o už jų driekėsi kuklūs linijiniai kapai. Kelių svarbesnių takų susikirtimuose buvo įrengtos pusmėnulio formos plano aikštelės. Reprezentatyviam 1923 m. sausio 20 d. pirmųjų karinės akcijos metu 3 žuvusių lietuvių kovotojai palaidojimui parinkta vieta iki tol neužlaidota kapinių takų susikirtimo vieta bei šiaurės vakarinis aikštelės pakraštys. („ant Miesto kapinių pas kapą už Laisvę žuvusiųjų, esantį Pašalyj wyriausio Tako“ *Šaulių šventė*. Lietuvos keleivis. Nr.117, 1925 m. rugsėjo 29 d.) Todėl kapavietę iš šiaurės buvo atribotas kito kapo aptvaro, iš pietų ir rytų takais, o rytinėje dalyje buvo kapinių infrastruktūros elementai – laiptai, tumba. Šie elementai sudarė natūralią kapo ir vėliau formuojamo komplekso 1923 m. atminimo komplekso „Už laisvę žuvusiems“ aplinką.

1905

1912

Dar pradėtas Klaipėdos miesto pagrindines kapines pradėta puošti išskirtiniais želdynais. 1820 m. balandžio 9 d. Statybos deputacija kreipėsi į miestiečius: „Kad naująsias kapines pagražintume sunaudodami kuo mažiau lėšų, prašome čionykštę gerbiamą publiką, tuos, kurie turi atliekamų medžių, krūmų, gėlių, pavyzdžiui, levandų, saulučių, buksmedžių ir pan., perleisti mums“. (Johanas Zembrickis. *Klaipėda XIX amžiuje. Klaipėda*, 2004, p.107) Ši tradicija puoselėta visą kapinių veikimo laiką. 1923 m. atminimo komplekso „Už laisvę žuvusiems“ kūrimo metu aplink augo vešlūs aukšti medžiai ir dekoratyvūs krūmai. Bandyta kompleksą „Už laisvę žuvusiems“ papildyti keliais pasodintais ažuoliukais: „Preitą sekmadienį p. Adomo Brako iniciatyva Klaipėdoje įsteigtas lietuvių Pagražinimo Dr-jos skyrius. [...] jaunai Or-jai tenka atlikti didis ir kilnus darbas, būtent Vilniaus 600 metų sukaktuvių organizavimas. Pirmajame susirinkime sutarta gegužės 1 dieną švęsti medžių sodinimą. Klaipėdos kapinėse ant žuvusiųjų Klaipėdą atvaduojant karžygių kapo bus sodinami 3 ažuolėliai: 1. Laisvės medis, 2. Vilniaus medis ir 3. Klaipėdos atvadavimo medis. Dar žadama susitarus su kariuomenės garnizonu pakurti didelį laužą. Dėl visų šių dalykų smulkiau bus sutarta tik balandžio 30 d.“ (*Klaipėda sodina 3 ažuolus*. Klaipėdos žinios. Nr.74, 1924 m. kovo 30 d., p.1) 1924 m. sumanymas įgyvendintas: „gegužio 1 dieną 12 val. ryto susirinkęs gerokas būrys Klaipėdos lietuvių su ceremonijomis pasodins 3 ažuolėlius. Ponas Braks ir p. Vanagaitis pasakė širdingų prakalbų. Aušra jaunuosius medelius palaistė gausingu rasos vandeniu. Maži jie ir nekrinantys į akį medeliai, be kaip jie pasidarė brangus lietuvių širdžiai. Kas meil gimdyta ar sodinta, to gyvybė rūpi ir meilė tą globoja. Gal mūsų Laisvės, Vilniaus ir Klaipėdos atvadavimo medelius lygiai kaip ant Rambynų negeros rankos nupjaustys ar ištraukys.“ (Klaipėdos žinios. Nr.76, 1924 m. gegužės 3 d., p.1) Po metų prigijusius medelius sąmoningai nulaužė provokiškai nusiteikę jaunuoliai: „Šiomis dienomis būtent rasta sunaikinta Klaipėdos kapinėse du ažuolėliai, šventu lietuviams simboliu. Kas tai padarė – nežinia. Bet galima spėti, kad šita žiaurenybė atlikta lietuvių neapkęstųjų“ (*Ką tai reiškia?* Klaipėdos žinios. Nr.34, 1925 m. vasario 10 d., p.3) 1926 m. visuomenė kviesta kapavietę puošti ne vainikais: „Įstaigas ir šiaip pavieni asmens kas metais uždėdavo ant „žuvusiųjų už laisvę“ kapo vainikų. Nustatyta šiais metais siūlyti vainikų nedėti ant kapo, bet paaukoti tas lėšas kaip pagražinimui. Auką priima Šiaulių Rinktinės Valdyba ir kvituos aukotojams spaudoje“ (Šventės komisija. *Klaipėdos žinios*. Br.9, 1926 m. sausio 12 d. p.3). Po 1927 m. vakarinėje pusėje išorėje už aptvaro buvo pasodinta tujų sienelė, o apie 1935 m. virš kapavietės suformuota Vyčio / Jogailaičių kryžiaus formos klomba: „Vietos įgulos karininkų Šeimų Moterų Draugija yra išsirinkusi karių kapams prižiūrėti komisiją iš p. Baltrimienės, p. Drorigienės, p. Miliausienės ir p. Sarauskienės, kurios tautiškų spalvų žalumynais, Vyties kryžiaus ženklo pavidalo, yra apsidinusios visus karių kapus“ (*Naujai pertvarkomi karių kapai*. Vakarai. 1936 m. gegužės 27 d., p.8). Ta pati informacija kartojama kiek vėliau. (V. *Tvarkomi Klaipėdos karių kapai*. Karys. Nr.3, 1936 m. birželio 4 d., p.572)

Karo metu komplekso želdiniai nepaliauti prižiūrėti. 1939-1940 m. Lietuvos Generalinio konsulato Klaipėdoje sekretorius, likęs čia bolševikų okupacijos metu, Vladas Bakūnas prisiminė: „Suradęs lietuvių moterį jai pavedžiau visus lietuvių karių kapus, pirmiausia sukilėlių kapą, gražiai aptvarkyti ir apsodinti gėlėmis. Kadangi tai buvo nemažas darbas ir tam buvo reikalinga nuolatinė priežiūra – pas vietos lietuvių parinkau pinigų, kad jai sumokėčiau už jos darbą. Tokiu būdu du kapai iki man Klaipėdą 1944 m. spalio mėn. apleidžiant buvo šioje tokioje globoje ir tos moteriškės dėka tinkamai ir gražiai prižiūrimi. Ta moteriškėlė papasakojo kartą tokį charakteringą atsitikimą. Jai betvarkant pavakare sukilėlių kapą, priėjo kažkoks „pilvotas ponas, tekalbęs tik vokiškai“. Jis paklausęs ar jai kas moka už darbą kapus betvarkant. Ji, bijodamas pasisakyti turinti ryšių su kokiais nors lietuviais, nes tai nebuvo iš nacių pusės pageidautina, pasakė, kad niekas jai nieko nemoka, ji kaip religinga moteris pati iš savęs nusprendusi kapus aptvarkyti. Tas vokiečių išėmęs 5 markes ir jai padavęs, sakydamas, kad, jei gali, neapleisk ir toliau šito kapo. Man nepavyko nustatyti, kas tas „vokiečių“ buvo“. (Vladas Bakūnas. *Jie žuvo laisvindami Klaipėdą. Aštuoni sukilėlių kapai*. Draugas. 1950 m. sausio 14 d.)

Pokaryje rūpinimasis 1923 m. atminimo komplekso „Už laisvę žuvusiems“ želdiniais tapo rizikingu užsiėmimu, o klomba su tautiniu simboliu paversta įprastu kauburiu. Jonas Tatoris prisiminė, kad kažkokia „KGB paminklą prižiūrėjo, kasmet pasodindavo gėlių kukli klaipėdietė moteriškė nepabūgusi kėgėbė agentų [deja, jau mirusi]“. (mašinraštis Jonas Tatoris. *1923 m. sukilėlių paminklas Klaipėda. Istoriniai tyrimai*. Klaipėda, 1997, p.15). Vėliau vykdytų komplekso rekonstrukciją – remontą metu irgi atsižvelgta į želdinius. 1969 m. projekto autorius Vaidotas Guogis rekomendavo prie paminklo pasodinti gėlių, rūtų, o dalį plotų apsėti žole ar užpilti sijotais jūros akmenėliais. (mašinraštis Jonas Tatoris. *1923 m. sukilėlių paminklas Klaipėda. Istoriniai tyrimai*. Klaipėda, 1997, p.14). Kaip vaizdavosi tvarkomus komplekso želdynus ir ką išvydo apie 1970 m. specialistai sužinome iš Paminklų konservavimo institute rengtos pažymos: „**Kuklus yra žuvusiųjų kapas: tik žemių kauburėlis. Bene tokį ir palikti**; gal tik liaudiška tradicija derėtų visus keturis šonus velėnomis apkloti – apvelėnuoti, vidurį tradicinėmis liaudiškomis gėlėmis palikti [...] **Paties**

kapo kauburio viršus buvo puošiamas ir dalinai dabar puošiamas, tradicinėmis patvariomis kapų gėlėmis. Aptvareje esanti aikštelė nebuvo įmantriai išplanuota, bet paprasato lietuviško darželio mėgiamais gėlių guoteliais papuošta neužmirštant lietuviškos rūtos ir kitų klaipėdiečių mėgiamų darželių gėlių“.

(Mašinraštis Adolfas Raulinaitis. *Klaipėdos sukilėlių paminklui. Istorinis aiškinamasis raštas*. Vilnius, 1970)

Netolimoje 1923 m. atminimo paminklinio komplekso „Už laisvę žuvusiems“ aplinkoje palaidota daugiau su lietuviškumu sietinų asmenų. 4-ojo pėstininkų pulko vyresniojo puskarininkis evangelikas reformatas iš Biržų Artūras Klidzinis (1935 m. rugpjūčio 14 d.) (Eugenijus Ivaškevičius. *Lietuvos karių, partizanų ir šaulių kapai. Atlasas. 1919-1940*. Vilnius, 2003) („Rugpjūčio 14 d. 13 val. ošianti jūra nusinešė į savo gelmes jauną gyvybę, 6 p. P. K. Margio pulko ryšių k-dos liktinį vyr. pusk. Artūrą Klidzinį. Artūras su savo draugais minėtą dieną nuvyko į jūrą atsigavinti jos bangose. [...] su viena panele maudosi moko plaukti. Grįždami į krantą, pateko į bangų išmuštą duobę. Pradėjo skęsti panelė su kuria jis maudėsi. Jis ją gelbėjo, tačiau pats žuvo jūros bangose. Minėta panelė buvo ištraukta kitų puskarininkių ir atgaivinta, o Artūro kūnas dingso jūros bangose [...] Po 2 val. buvo išplautas toliau nuo skendimo vietos. Rugpjūčio 17 d. 15 val. buvo palaidotas. Laidotuvėse dalyvavo kariuomenės evangelikų kapelionas kun. Dagys, tėvas, brolis, įgulos ir 6 o. P. vadas gen. plk. Lanskronskis, karininkai, puskarininkiai, garbės sargybos būrys, orkestras, nemaža įgulos kareivių ir klaipėdiečių. Prie duobės kun. Dagys (velionis buvo evangelikas) pasakė jaudinančią kalbą. [...] Velionis buvo kilęs iš Biržų [...]“ žr. *Naujas kapas Lietuvos pajūryje – Klaipėdoje*. Karys. Nr.34, 1935, p.792), VMLGK narys Vilius Šaulinskas (1935 m. gegužės 10 d.) (elektroninė Mažosios Lietuvos enciklopedija rašo: „Šaulinskas Vilius, Vilhelmas Frydrichas 1893 X 29 Venskuose (Priekulės vls.) 1935 V 10 Klaipėdoje, spaustuvininkas, Klaipėdos krašto politikos veikėjas. Nuo 1920 spaustuvės „Lituania“ savininkas. Savo lėšomis leido tik grožinę kūrybą. 1920–1921 „Lituania“ buvo vienintelė nuolat veikianti uostamiesčio lietuvių kultūros įstaiga. Jos raštinėje vykdavo lietuvių kultūros ir švietimo draugijų renginiai. Šaulinskas aktyviai dalyvavo lietuvių politinėje veikloje, buvo nuoseklus Klaipėdos krašto ir Didžiosios Lietuvos suartėjimo šalininkas. Klaipėdos krašto sukilimo dalyvis. Vyriausiojo Mažosios Lietuvos gelbėjimo komiteto (VMLGK; įsteigtas 1922) narys. Šaulinskas pasirašė 1923 I 19 Šilutėje įvykusio VMLGK skyrių ir draugijų atstovų suvažiavimo deklaraciją, skelbiančią Klaipėdos krašto prisijungimą prie Lietuvos autonomijos teisėmis. Aktyvus šaulys. Priekulės draugijos „Viltis“ steigėjas ir nuolatinis rėmėjas, „Aidos“ draugijos bibliotekininkas (1921). Šaulinskiui priskiriama V. Karvelėlio slapyvardžio pasirašyta apysaka „Laimės šalis. Tautiški vaizdeliai iš Mažosios Lietuvos“ (1920). Nesudėtingo siužeto kūrinyje išreikštas tuo metu aktualiai skambėjęs raginimas grįžti į tėvynę. Šaulinskas apdovanotas VMLGK sidabrinio medaliu, Ldk Gedimino ordinu, Šaulių žvaigžde ir kitais apdovanojimais.“), po kankinimų Klaipėdos kalėjime miręs rezistencijos dalyvis, buvęs Vietinės rinktinės 309 bataliono karys, Vaclovas Šulcas (1948 m. birželį). (plačiau žr. Asta Dykovenė. *Skulptūrų parką gaubia paslaptys*. Kauno diena. 2018 m. spalio 21 d.) Pačiose kapinėse palaidoti ir 1923 m. žuvę prancūzų įgulos kariai bei 1923–1939 m. lietuviškos įgulos kariai.

V. Šaulinsko laidotuvės, 1935

Palaidojimai 1923 m. atminimo komplekse „Už laisvę žuvusiems“

1923 m. sausio 14-15 d. karo veiksmų metu žuvo 12 lietuvių kovotojų, 2 prancūzų kariai, 1 Klaipėdos krašto žandaras ir 2 civiliai. Eugenijus Ivaškevičius nustatė, kad 6-8 palaidoti Klaipėdos miesto pagrindinėse kapinėse ir jų tapatybės: tikrai – šaulys Antanas Ubavičius, karo milicijos mokyklos eilinis Vincas Vilkas, 1-ojo husarų pulko eilinis Jonas Simonavičius, 5-ojo pėstininkų Lietuvos didžiojo kunigaikščio Kęstučio pulko eilinis Adolfas Viliūnas / Adolfas Vilimas, 5-ojo pėstininkų Lietuvos didžiojo kunigaikščio Kęstučio pulko eilinis Povilas Trinkūnas ir tikėtina – Karo mokyklos kapitonas Eduardas Noreika, 8-ojo pėstininkų Kauno kunigaikščio Vaidoto pulko eilinis Jonas Petkus (Pradiniai tyrimo rezultatai pateikti žr. Eugenijus Ivaškevičius. *Lietuvos karių, partizanų ir šaulių kapai. Atlasas. 1919-1940*. Vilnius, 2003 ir neskelbti išrašai tyrėjo asmeniniame archyve). 1927 m. Klaipėdos krašto šaulių rinktinės štabo raštvedys, 1935 m. Klaipėdos krašto gubernatoriaus valdininkas, 1939-1940 m. Lietuvos Generalinio konsulato Klaipėdoje sekretorius Vladas Bakūnas nurodo, kad Klaipėdos kapinėse buvo palaidota 8 „sukilėliai“. (Vladas Bakūnas. *Jie žuvo laisvindami Klaipėdą. Aštuoni sukilėlių kapai*. Draugas. 1950 m. sausio 14 d.) Tačiau kurį laiką žuvusių lietuvių skaičius ir tapatybė slėpti. Filmuotoje medžiagoje ir fotografijose užfiksuoti tik trys gabendami kūnai bei vėliau laidoti 3 karstai. Tai tuo metu patvirtina sleista informacija: „Kowose puole 2 Prancuzu, 3 Lietuwei ir wiens Ciwylits, o keli tape suronyti.“ (*Žinios iš Klaipėdos*. Tilžės keleiwis. Nr.8, 1923 m. sausio 20 d.). Pačios laidotuvių, kalbėtojai prie kapo duobės, padėti vainikai ir jų užrašai aprašytos „kovos draugo J.K.“ 1923 m. sausio 27 d. leidinyje „Trimitas“. Kurioje kapinių vietoje palaidoti likę 3-5 lietuviai kariai savanoriai iki šiol nesiaiškinta. Netrukus atspausdintoje žuvusių paminėjimo kalboje trumpai užsimenama apie palaidojimo vietos parinkimą ir numatomą paminklą: „Už tai Jums Meilės Paminklas mūsų Szirdyje, auksinis Paminklas mūsų Tautos Istorijoj, geležinis Paminklas ant Jūsų Kapo ir Klaipėdos wyriausioj Wietoj. / Szendien, Subatoj, mes Jumis Lydime į paskutinį Atilsį, Klaipėdos Miesto kapinėse.“ (*Kareiwu Pagarbinimas. Garbė mūsų puolusiems Karžygiams*. Tilžės Keleiwis. Nr.10, 1923 m. sausio 25 d.). Iš trijų palaidotų nagrinėjamoje vietoje žuvusiųjų nustatyta tik viena asmenybė. Tai šaulys savanoris – Antanas Ubavičius iš Tirkšlių. 1926 m. jo tėvas rūpinosi sūnaus perlaidojimu tėviškėje, bet vėliau šio sumanymo buvo atsisakyta. (duomenis patikslino Egidijaus Kazlauskio tyrinėjimai) Atgimimo metu Jonas Tatorius iškėlė hipotezę, kad čia buvo palaidoti 3 žuvę šauliai savanoriai. (mašinraštis Jonas Tatoris. 1923 m. *sukilėlių paminklas Klaipėda. Istoriniai tyrimai*. Klaipėda, 1997, p.6) Dabar žinoma apie 3 šaulių savanorių kapus kitur ir apie akcijoje žuvusius visus Klaipėdoje palaidotus Lietuvos Respublikos karius savanorius. Kurie iš jų atgulė šalia šaulio Antano Ubavičiaus iki šiol netyrinėta.

1923 m. vasario 22 d. prie jų amžinojo poilsio atgulė miręs nuo ligos miręs karinės akcijos dalyvis Andrius Martusevičiaus-Martus. Nekrologe teigiama, kad tai buvęs jo paskutinis noras: „Draugas A. Martus, geriusiuose Amžiaus Metuose pasimire Subatoj 17 šio Mėn. Kretingos Ligoninėje, kur jis, susirgus Tyfaus (Sziltinės) Liga, jam welyjus tape išgabentas. Jo paskutinis Welyjimas buwo būti palaidotu šale Lietuwų Waldnanorių Karžygių Klaipėdos kapinėje.“ (*Mirė Tautos Weikėjas A. Martus*. Tilžė Keleiwis. Nr.23, 1923 m. vasario 24 d.). Vytautas Šilas internetinėje Mažosios Lietuvos enciklopedijos versijoje rašė: „Mártus Andrius, Martusevičius 1874 XI 18 Ingavangyje (Marijampolės aps.) 1923 II 19 Klaipėdoje, visuomenės veikėjas, Klaipėdos krašto sukilimo dalyvis. Nuo 1895 gyveno ir dirbo JAV. Nuo 1907 rūpinosi lietuvių apgyvendinimu Bruklina. Bendradarbiavo JAV lietuvių spaudoje, gastroliauvo su lietuviais vaidintojais po lietuvių kolonijas. 1914–1915 lankėsi Lietuvoje, dalyvavo pasitarimuose Vilniuje organizuojant lietuvių pabėgėliams šelpti komitetą, rinko aukas lietuvių gelbėjimo, Lietuvos autonomijos fondui. Grįžęs į JAV rinko aukas Lietuvai, rūpinosi žinių apie Lietuvą skleidimu JAV spaudoje. 1920 grįžo į Lietuvą. Pasisakė per Mažosios Lietuvos gelbėjimo komiteto surengtus mitingus. Dalyvavo 1923 I 15 Klaipėdos prefektūros apsiaustyje, kur peršalo ir mirė. Parašė *Lietuvoj karės metu* (1916).“ Reikėtų paminėti, kad Andrius Martusevičiaus-Martus buvo JAV karo veteranas. Šį statusą užsitarnavo kaip savanoris jūrų pėstininkas JAV – Ispanijos karo metu išsilaipinęs Havanos šturmo metu Kūboje. 2013 m. lapkričio 6 d. Klaipėdos miesto savivaldybės tarybos sprendimu pritarta Lietuvos Respublikos Seimo nario Algirdo Patacko siūlymui įamžinti A. Martus atminimą „lentelėje šalia paminklo 1923 m. sukilimo dalyviams“ savivaldybės lėšomis. Tenka apgailestauti, kad šio sprendimo įgyvendinimo rezultatas ant kitos kapavietės klaidina lankytoją.

1923 m. vasario 8 d. šalia buvo palaidotas neįvardintas Klaipėdos krašto savanorių armijos karys. Mažosios Lietuvos Raudonojo kryžiaus teigta, kad „Klaipėdos Apskriczio ligininėj pirm keleta Dienu pasimirė wienas mūsų Sawanorių kareiwų, kuris gindamas mūsų Gywybę prapulde sawąją. Eidamas Sargybos Pareigas jis atsišaldė, susirgo Plauczių Uždegimu ir iszkeleiawo į Amžinybę [...] Ketwerge Pietums nuo 12 Wal. Pradedant jį lydėsime nuo Apskriczio Ligonines į Miesto kapines, o czia Laidotuwės bus 1 Walandą po

Pietų. Mūsų Sawanorių kariuomenė lydės. Kunigas Dr. Gaigalaitis Lawonmiše laikys.“ (*Naujo Karžygio Laidotuves*. Prūsų lietuvių balsas. 1923 m. vasario 8 d.) Tą pačią dieną laidotuves aprašė vienas iš dalyvių: „Szeši Kareiwiai Grabą užsidėjo ant Wežimo, kurį tomsus Baldachimas dabino. Tada Kareiwų wisa kuopa su Szautuwais ant Peczių sekė kunigą, o mes Kareiwius, ir taipėjome Miesto Kapinėsna. Tenai sustojom arti Kapo mūsų puolusių Karžygių, kur ir jam buvo paskirta Wietelė. Kareiwiai dwiejose Eilėse sustojo nuo Wežimo iki Duobės ir nešant tarp abejų Eilių Grabą prezentawo. Nuleidus jį į Duobę kunigas atliko sawo Pareigas. Po jo Kalbos Žemei pradėjus birti ant Grabo, Mirusiojo Draugai Kareiwiai iškėlė Sziautuwus aukštynlink ir paleido tris Salwes Padangėn. Kapą užrausius, jis tapė apdengtas tomis pacziomis Eglių Szakelėmis ir tais pacziais Wianikais, kurie ant jau esincziųjų kitų trijų Karžygių Kapo uždėti buvo. Prie to pridėjo naujų Wainikų. Lietuviškos Spalwos labai gražiai žibėjo ypacziai nuo Wainiko, Wyriausio Klaipėdos Lietuwiams remti Komiteto Kaune duotojo. Jį ant Kapo padėjus, tarė širdingus Atsisweikinimo Žodžius Maž. Lietuwos Raud. Kryžiaus Atstowas, o po jos Bataljono Wadas gerb. Bajoras“. (*Jis mirė už mus*. Prūsų lietuvių balsas. 1923 m. vasario 10 d.). Tikėtina, kad palaidotasis tarnavo Bajoro vadovaujamame dalinyje, buvęs tiesioginis sausio 15 d. įvykių dalyvis. Jonas Vanagaitis nurodo netrukus mirusį po sukilimo dalyvį Laužių. (Jonas Vanagaitis. Kovos keliais. Klaipėda, 1938, p.189).

Klaipėdos lietuviškasis elitas ir aktyvioji lietuviškosios visuomenės dalis kėlė būtinybę čia palaidoti buvusį Klaipėdos krašto gubernatorių Joną Žilių Žilinską Jonylą. Tai neįgyvendinta tik tam pasipriešinus šeimai ir prieštaraujant velionio valiai. (*Iškilmingai palaidotas Dr. Žilius Smiltinės Kapuose*. Lietuwos Keleiwis. Nr.54, 1932 m. kovo 6 d.) Toks visuomenės lūkestis nurodo tarpukaryje atsiradusią mentalinę tendenciją šią kapavietę palaipsniui versti lietuviškosios atminties panteonu Klaipėdoje.

Pasienio stulpas – obeliskas 1923 m. atminimo komplekso „Už laisvę žuvusiems“

1925 m. rugsėjo 27 d. įvyko pirmoji Klaipėdos Šaulių sąjungos skyriaus organizuota šventė, kuroje minėtos antrosios skyriaus įkūrimo metinės. Jos metu buvo iškilmingai atidengtas 1923 m. paminklas „Už laisvę žuvusiems“. Šventės programoje nurodomas tikslus laikas „12. Val. Atidengimas Paminklo Miesto Kapuose „Žuvusiems už Laisvę“ (*Klaipėdos Krašto Szaulių Skyrius rengia Rugsėjo 27. Dieną Szaulių Dieną Klaipėdoje*. Lietuwos keleiwis. Nr.113, 1925 m. rugsėjo 19 d.). Vėlesnis įvykio aprašymas pateikia lokacijos detalių ir šio atminties įamžinimo komplekso vertinimą tuo metu lietuviškoje terpėje (paryškinta D.E.): „Prieėjusioj Nedėldnėj turėjo lietuviškieji Szauliai šiczion Klaipėdoj dwimetines Sukaktuwes [steigimo sawo Organizacijos [...] jeib potam 11. Walandoj wėl prie Stoties susirinktų draugiškam Traukimui ant kapinių... susirinko Szauliai wėl prie Stoties, kur jau Daugybė žmonių jų laukė. Kariškajam Orkestrui atwykus, Wėliawas iš Stoties išnešus ir Potograpams wislab tai iš wisų Pusių nutraukus, traukė Szauliai su Muzika dwiejų Orkestrų ir didžios Daugybės Žmonių lydimi, per Gelzkeldwario, Simono Dacho, Liepojaus ir Liepų Gatvę ant Miesto kapinių pas kapą už Laisvę žuvusiųjų, esantį Pašalyj wyriausio Tako, Paminklo Nudengimui. Szitas Paminklas yra Granyto Stulpas, tašytas iš didžio Akmens, kurs sawo laiku prie Palangos ant Rubežiaus tarp Klaipėdos Krašto ir Lietuwos gulėjo ir dabar Sujungimo Ženklu pastojęs yra.. Ant Stulpo Aukso Raidėmis įrašyta „Už Laisvę žuvusiems“. Paminklas buvo juoda Uždanga pridengtas. Ponas Gubernatorius prižengęs perkirpo Wirweles ir Uždanga nupuolė. Tada prižengė Kunigas ir paskaitęs 46 Psalmą širdingais Žodžiais prisiminė czion miegancziųjų, už Laisvę Žuvusiųjų, kuriems czion statytasis Paminklas bus Liudininku ateinantiesiems Laikams [...] šis Paminklas tesie jiems Wersmė Meilės į Tėwynę. [...] Maldai pasibaigus, giedojo Susirinkusieji pirmąjį Peršmelį Giesmės „Taigi mielam Diėwui, širdingai dėkawokim“. Orkestrui gedulingą Maršą grojant, padėjo Szaulių Būrių ir kitų Organizacijų Atstowai didi Skaičių Wainikų su Kaspinais ir įrašais prie paminklo. Tada sekės tūlos Prakalbos. Gubernatorius kalbėjo taip pirmasis, nurodydamas ant to, kad šiczion po šio Paminklo Miegantieji sawo Krutinėmis atwėrė kelią į Klaipėdą. Jie parodė, kad dar gywa Meilė į Tėwynę. Jie parodė, kad dar gywa Meilė į Tėwynę. Jaunuomenė telanko ir tepuošia šitą Wietą. Ji ras czia Sylos ir Raginimo Meilei į Tėwynę ir Darbams jos Labui. Jo Žodžius sekė Himnas, Orkestro grojamas ir wisų drauge giedamas. Krašto Prezidentas Borchertas minėjo už Laisvę ir Nepriklausomybę Puolusiųjų ir prašė taip gywenti, kad tai, kas per anuos Atsitikimus atsiekta, gerų Waisių neštų. Szaulių Sąjungos Centro Atstowas Prof. Wailonis kalbėjo gilmisliškus Žodžius. Mes liudim ir poradrag džiaugiamės. Mes liudim, kad šie Jaunieji Smerties pakirsti likos, mums Laiswės Saulelei patekant, ale mes džiaugiamės atpencz jų Paweiklo ir esame tikri, kad atėjus swarbiai Walandai wėl wisi mūsų Broliai sukils iš wisų Szalių Lietuwos Išwalnyjimui Wilniaus. Jis reiškė Szaulių Sąjungai širdingą Dėkawonę už wisą Trusą prie Pastatymo šito Paminklo. Krašto Direktorius Reizgys kaipo Szaulių Sk. Pirmininkas nurodė to, kad didelių Mierų negalima atsiekti be kruwinų Aukų ir dėkawojo wisiems Pribuwusiems už Pagarbinimą dėl Laiswės Žuvusiųjų. Twirtesnis už šį akmeninį

Paminklą tesie mūsų visų Sczirdyse statytas Paminklas Draugystės. Ponas Wanagaitis prisiminė Sukilimo Laiką ir sakė, kad tarp Sukilusiųjų nebuvo nei vieno, kurs nebūtų atsiminęs savo Sentėvių, mokėjusių už laisvę mirti. Szauliai išvalnyjo šį kraštą ir šis Paminklas statytas Atminimui už Laisvę Žuvusiems. Šį paminklą gal Wietra nušluoti, bet dėkingą Atmintį iš mūsų Szirdžių negal mums nieks išplėkti. Ir mūsų Waikai bei Waikų Waikai tur mokėti mirti už Walnybę ir per tai pagarbysim mūsų puolusius Prolius. Ponas Direktorius Stiklorius kalbėjo Wardan „Aukuro“ Draugijos. Gywybė ir Mirtis, taip artimi jie Gentys. Szindien drūts ir raudonas, rytoj liausts arba Lawonas. Kasdien miršta Žmonės, o tacziau eina Gywenimas tolyn. Smertis tik Apsireiškimas, bet Gywastis amžinas. Wieno Žmogaus Likimas menkas prieš visą Gywybę. Kad Žmogus ir Tauta tai supranta, tai Tauta nežūs. Tai aukščiausia Kultūra. Tai suprato czion Miegantieji. Todel jie, Laikui atėjus, ne rūpestingai saugoje savo Gyvastį, bet drąsiai ją įstatė. Del to ir „Aukuras“ Draugija Tautos Kultūrai kelti, Wainiką padėdama jiems Padėką reiškia. Szirdingus Ždžius pratarė wiens Wilniškis. Jus Klaipėdiškiai turite Laisvę, bet Wilnius Jūsų laikia, Jūs neturit jo užmiršti. Tada sekės padawimas 2 suteiktų Wėliawų 20 Skyr. ir 307 Būriui. Karininkas Bajoras, Sukilėlių Wadas prie Klaipėdos Išlokawimo pratarė: Laiminga Tauta, kuri gerbia savo Wėliawas toj Wietoj, kur anie Karžygiai ilsis. Todel tikim, kad Jūs būsit wisada gatawi įstatyti savo Gywybę, kada Tėwynė jus šauks. Dar sykį Tautos Himną pagiedojus, pasibaigė Szwentė ant Kapinių, Szauliai formawos ir su Orkestru patraukė Wėliawas nunešti pas Wadą. Potam susirinko Szauliai ir kwiestieji Scweczai į Wiktorijos Salę draugiškiems Pietums.“ (*Šaulių šventė. Lietuvos keleiwis. Nr.117, 1925 m. rugsėjo 29 d.*). Obeliskas netrukus tapo lengvai atpažįstama vertikalia 1923 m. atminimo komplekso „Už laisvę žuvusiems“ ašimi, kuri atribojo kapą už neužlaidotos erdvės iki pagrindinio tako bei laiptų. Jau iki 1950 m. šio elementai apaugo savotišku migracijoje perduodamu padavimu: „Paminklo įrašai ir vyties kryžius buvo išlieti iš tuščių šovinių – iššaudytų sukilimo metu“ (Vladas Bakūnas. *Jie žuvo laisvindami Klaipėdą. Aštuoni sukilėlių kapai*. Draugas. 1950 m. sausio 14 d.)

Pirmieji pasikėsino į kompleksą „Žuvusiems už laisvę“ ir pasienio stulpą – obeliską nacionalsocialistų aktyvistai. 1934 m. iškilmių Lietuvos Respublikos Prezidento garbei dienos ir Liepų gatvės pervadinimo Prezidento Smetonos Alėja išvakarėse: „Klaipėdos miesto lapuose už laisvę žuvusių kapo gėlės išrautos, papuošalai sunaikinti ir bjaurių niekšų ranka ryžosi net paminklą išversti, tačiau tai neįveikta [...] Šiais barbarų žygiais nepaprastai pasipiktinusi Klaipėdos visuomenė. Juo labiau, kad jie savo bjaurius darbus atlieka net amžinos ramybės vietose - kapuose“. (*Barbarų žygiai*. Trimitas. 1934, Nr.37). Vladas Bakūnas patikslino iš atminties: „kapuose atrasta žymės, kad paminklas norėta išversti, gi kai tas nepavyko – su geležgaliais buvo subraižytas pats akmuo ir nežymiai sužaloti įrašai, šitos žymės buvo pašalintos, nusikaltėliai vėliaus saugumo organų buvo išaiškinti ir prideramai nubausti“. (Vladas Bakūnas. *Jie žuvo laisvindami Klaipėdą. Aštuoni sukilėlių kapai*. Draugas. 1950 m. sausio 14 d.) Pokaryje akmeninį pasienio stulpą – obeliską tapo nepriklausomybės priminimu ir erzino miesto partinę nomenklatūrą. 1964 m. buvo sudaryta vietos komisija iš Klaipėdos kraštotyros muziejaus ir kultūros įstaigų atstovų, pakviestų komunalinių darbų specialistų. Ji pasiūlė suremontuoti laiptus, apirusią tumbą, obeliską, pritvirtinti aptvaro grandines, sutvarkyti aikštelę. Komisijai pirmininkavęs Klaipėdos miesto LKP sekretorius A. Žalys akto parašėte pridėjo: „Sutvarkant paminklą ir jo aplinką, tikslinga likviduoti buv. šaulių organizacijos ženklus“. Jonas Tatoris prisiminė: „Kaip pasakojo architektas P. Šadauskas, dirbęs Vykdomajame komitete miesto vyriausioju dailininku, apie 1968 metais jį buvo išsikvietęs Miesto ir partijos komiteto sekretorius Alfonsas Žalys ir ėmė klausinėti, kas tai per paminklas stovi buvusiose miesto kapinėse. Architektas paprašė duoti laiko, kad galėtų kompetetingai atsakyti. Per tą laiką jis konsultavosi su Kraštotyros muziejaus direktore B. Elertiene ir, pajutęs, kad paminklas gali būti sunaikintas, parašė raštą į Vilnių – Kultūros paveldą saugančiom institucijoms. Kas, padedant įstaigos vadovui J. Glemžai, Sukilėlių paminklas buvo įrašytas į respublikinės reikšmės paminklų sąrašą, kurį LTSR Ministrų taryba patvirtino 1969 m. liepos 15 dieną.“ (mašinraštis Jonas Tatoris. *1923 m. sukilėlių paminklas Klaipėda. Istoriniai tyrimai*. Klaipėda, 1997, p.14) Kiti liudininkai papildė, kad paminklas ketintas susprogdinti Klaipėdos miesto vadovų nurodymu. Tačiau tai darė miesto komunalinio ūkio darbininkų pranešė Klaipėdos kraštotyros muziejaus direktorei Marijai Balčiūnaitei - Radvičienei ir sabotavo naikavimo veiksmus iki buvo atšauktas nurodymas naikinti. (Vasilijus Safronovas. *Erdvės transformavimas svetimame mieste: Klaipėdos kapinių po Antrojo pasaulinio karo pavyzdys*. Klaipėdos skulptūrų parkas ir jo tapatumų iššūkiai. Klaipėda, 2012, p.50-51) 1969 m. rugsėjo 19 d. Klaipėdos miesto Komunalinis ūkio skyrius užsakė Specialių mokslinių restauracinių gamybinių dirbtuvių Klaipėdos skyriui parengti paminklo tvarkybos projektą. Projektavimas pavestas Vaidotui Guogiui. Šis konstatavo, kad apdaužyti obeliskas ir tumba, kurią vadino mauzoliejumis. Obeliską pasiūlė „atnaujinti“ – paviršių perkalti kaltuku. Tačiau projektą apsvarsčiusi LTSR Kultūros ministerijos Muziejų ir kultūros paminklų apsaugos valdyba pareikalavo užrašą „LSS XX rinktinė“ palikti. (mašinraštis Jonas Tatoris. *1923 m. sukilėlių paminklas Klaipėda. Istoriniai tyrimai*. Klaipėda, 1997, p.14) Tuo metu jai vadovavęs Jonas

Glemža minėjo primygtinį Klaipėdos miesto vadovų pageidavimą obeliską nubučarduoti. Kartais apeiti valdžios spaudimui tekdavo ieškoti kūrybinių išeičių. Restauratorius juvelyras Dionyzas Varkalis pasakojo: „1972 m. paminklas netgi buvo restauruotas. Steloje iškaltus Gedimino stulpus, kitus lietuviybės simbolius pridengėme vario skardomis. Senąjį paveldą žmonės gelbėjo kaip beišmanydami.“ („*Vėlių šlamėjimas parko alėjoje – lyg nebylus priekaištas. Mauziejinnko Dionyzo Varkalio ir žurnalisto Gedimino Pilaičio pokalbis*“). Klaipėdos skulptūrų parkas ir jo tapatumų iššūkiai. Klaipėda, 2012, p.103) Suteiktas kompleksui juridinis statusas padėjo pasienio stulpui – obeliskui sulaukti Atgimimo.

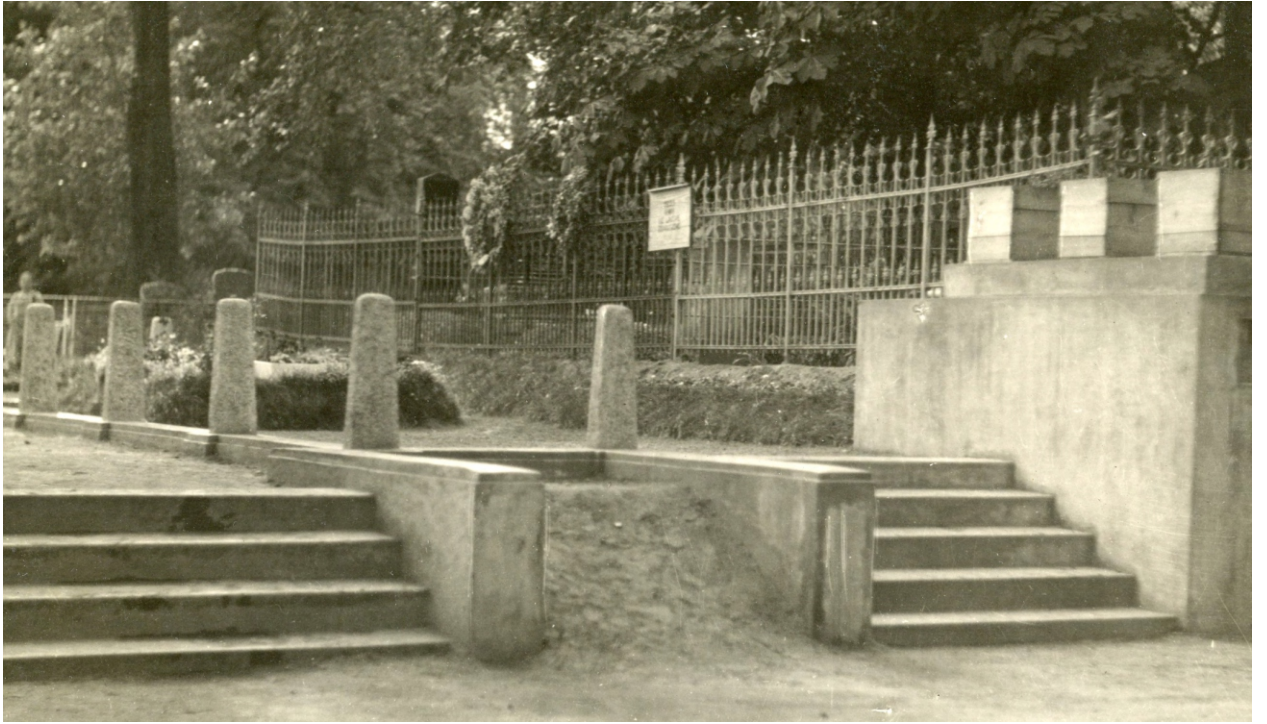
1923 m. atminimo komplekso „Už laisvę žuvusiems“ suformavimas

1923 m. atminimo komplekso „Už laisvę žuvusiems“ raida buvo apčiuopta ankstesnių tyrinėtojų. Tačiau pritrūkus kompleksinio požiūrio liko neišaiškinta daug eigos, aplinkybių, asmenybių įtakos detalių. Žemiau pateiksime tik bendrą raidos kontūrą ir nesiimsime gilesnės analizės.

Kaip minėjome anksčiau vieta 3 žuvusių karių savanorių kapui buvo parinkta neužlaidota 3 takų susidūrimo ir aikštelės pakraščio vieta. Vėliau šalia atgulę dar 2 įvykių dalyviai paties kapo sutvarkymo neįtakoję. Visi buvo laidojami tarpe dviejų takų bėgusių nuo pagrindinio į vakarus, į vakarus nuo būsimo obelisko pamato. Kapo duobė ir karstai orientuoti šiaurė – pietūs ašimi (paraleliai pagrindiniam takui). Pradėjus intensyviau minėti ir gerbti esančią kapavietę vis dažniau judėta iš pagrindinio tako pusės. Todėl senieji kapinių infrastruktūros elementai – laiptai, dar nesuformuota aikštelė – įduba prieš kapą, tumba su niša imti suvokti susieti su šia kapaviete.

Pirmuoju darbu link atminties komplekso tapo kapavietės aptvėrimas. Tam buvo aplink kapą išpiltas aprėminimo pamatas iš trijų pusių (rytai, pietūs, vakarai). Ant jo turėjo atsirasti stulpeliai 9 granitiniai stulpeliai. Vėliau jų viršūnes numatyta puošti, o tarp stulpelių pakabinti grandinę. 1924 m. sausio 19 d. minint pirmąjį Klaipėdos krašto prijungimo jubiliejų Kaune pradėta rinkti lėšos paminklui: „Vakare Karo Muziejui įvyko tai šventei pritaikytas Koncertas, mokiniams – kino teatrai, Valstybės teatre jubilinis „Aušros Sūnų“ vaidinimas, Šaulių teatre p. A. Šimkaus paskaita apie Klaipėdą, koncerta ir kino filmas „Klaipėdos atvadavimas“. Taip pat padaryta rinkliava aukų žuvusiems už Klaipėdą paminklas pastatyti“ (*Klaipėdos išvadavimo metinės Lietuvoje*). Klaipėdos žinios. 1924 m. sausio 24 d. p.5) Lėšos rinktos ir JAV. 1924 m. sausio 24 d. X pasirašęs asmuo iš Bitėnų paskelbė į Bostoną išsiųstą JAV lietuviui A. Ivaškevičiui laišką. Nesunku numanyti, kad tas X yra Martynas Jankus. Šis rašo, kad atsiskyrė nuo buvusio MLVGK, kuriam ėmė vadovauti Vanagaitis. M. Jankus pridūrė apie perduotus JAV lietuvių pinigus: „apturėjau, kiek mėnesių atgal, iš Baltimorės 100 dolerių, kuriuos suvartojau ant aptvėrimo žuvusiųjų kapų, vienok neužtekau ir reikės iš kur nors savo turtelio surasti“ (*Laiškas iš Mažosios Lietuvos*. Sandara. Nr.8, 1924 m. vasario 21 d. p.2) Išeitų, kad dar 1923 m. lapkričio – gruodžio mėnesį gautų JAV lietuvių lėšų darbams atlikti neužteko ir teko prisidėti M. Jankui. Abi žinutės leidžia datuoti pirmojo kapavietės aptvėrimo darbų pradžią datuoti iki 1924 m. sausio 19 d. Tai, kad 1924 m. kovo 22 d. laiškas buvo pakartotas – nurodo darbą buvus neužbaigtą (*M. Jankus A. Ivaškewiczui*. Klaipėdos sargas. Nr.3-4. 1924 m. kovo 22 d. p.3). Šiaip ar taip, dar iki obelisko pastatymo buvo įrengtas pirmasis aptvėrimas. Tačiau dėl nežinomų priežasčių grandinę su stulpelių puošmenomis numatyta pakeisti puošnesne.

Prabėgus metams darbus perėmė Lietuvai Pagražinti Draugijos Klaipėdos Skyriaus Pirmininkas dailininkas Adomas Braks. Jis paskelbė atsišaukimą: „Šių metų žiemos viduryj dėjome pamatą paminklui, kurs turės už laisvę žuvusiųjų kapą pagražinti. Akmens ir cemento darbai atlikti. Pavasariui išaušus, jau ir gėlių pasodinta. Reikia dar geležinį grandinį tarp akmeninių stiebų nutiesti, reikia ant stiebų atpatinkamų pagražinimų uždėti. Visa tai, kas atlikta ir kas dar atliktina, reikalinga piniginių išlaidų. [...] Auką rinkti įgaliojami Klaipėdos žvalgai – skautai, išduodami Liet, Pagražinti Draugijos kvitus.“ (Adomas Braks. Norime puošti už laisvę žuvusiųjų kapą! Klaipėdos žinios. Nr.110, p.2; Adomas Braks. Norime puošti už laisvę žuvusiųjų kapą! Lietuvos keleivis. 1925 m. gegužės 14 d. Nr.58, p.3) Istoriografijoje išsakyta nuomonė, kad M. Brakas ne tik rinko pinigus, bet parengė projektą, eskizą naujų metalinių viršūnių su Gedimino stulpais ir karališkosiomis lėlijomis bei žirgelio motyvu, iniciavo užrašų obeliske su metaliniu Vyčio / Jogailaičių kryžiumi iškalimą. Bernardas Aleknavičius apie tai sužinojo iš Adomo Brako sūnaus Tautvydo Brako laišku. (Kęstutis Demereckas. *Paminklo žuvusiems 1923 m. sukilimo dalyviams Klaipėdoje, buv. miesto kapinėse, Liepų g. ikonografiniai tyrimai*. Klaipėda, 2014, p.7). Tikrai žinoma, kad 1925 m. rugsėjo 27 d. atidengiant kompleksą „Už laisvę žuvusiems“ – aptvaro stulpelius jau dabino puošnesnios viršūnės, o grandinių dar nebuvo. Tarp prieš kapavietę tarp abiejų takų tebebuvo įduba.

Paminklas iki 1925 m.

Iki 1927 m. buvo išlyginta minėta įdaba ir įrengta puošni grandinė su trinarėmis grandimis. Dar vėliau minėtas aptvaro stulpelių viršūnės dar praturtino pritvirtinti rutuliukai. Apie 1935 m. virš kapo įrengta Vyčio / Jogailaičio kryžiaus formos klomba. Tuo metu tumba su niša viršuje pastatyti trys kūbai. Jų paskirtis neaiški. Šių trijų kūbų pokaryje nebebuvo. Kompleksui prižiūrėti įkurtas atskiras XX Šaulių rinktinės piniginis fondas: „Žuvusiųjų Lietuvos pajūrį vaduojant kapams puošti fonde dabar yra per 13000 litų. Pinigai laikomi banke, o iš nuošimčių ir negausių metinių pajamų puošiami karžygių kapai“ (*Pajamos ir išlaidos. Vakarai. 1939 m. vasario 13 d., p.2*)

Ribotos šaltinių panaudos ir tyrimo galimybės įtakojo komplekso „Žuvusiems už laisvę“ pertvarkas sovietmečiu. Bernardas Aleknavičius tumbą pavadino katafalku ir siejo su čia padedamu karstu ar urna. Gintautas Jonkus kėlė hipotezę, kad tai buvo postamentas nerealizuotai skulptūrai. (Kęstutis Demereckas. *Paminklo žuvusiems 1923 m. sukilimo dalyviams Klaipėdoje, buv. miesto kapinėse, Liepų g. ikonografiniai tyrimai*. Klaipėda, 2014, p.7). 1969 m. komplekso „Žuvusiems už laisvę“ rekonstrukcijos autorius Vaidas Guogis teigė, kad tumba vadinta „mauzoliejumi“ buvo apdaužyta, o lenta dingusi. (mašinėraštis Jonas Tatoris. *1923 m. sukilėlių paminklas Klaipėda. Istoriniai tyrimai*. Klaipėda, 1997, p.14) 1970 m. jo tyrinėtojas Adolfas Raulinaitis manė tumbą buvus informaciniu elementu: „konservacija nesudaro didelių sunkumų, išskyrus lentą, kurios išvaizdos ir įrašo nepavyko rasti“ ir „Gi tos pat tumbos priešakyje buvusioje ir dingusioje lentelėje, kursio tik nišėlė likusi, trijų žuvusiųjų pavardės“. (Adolfas Raulinaitis. *Klaipėdos sukilėlių paminklui istorinis aiškinamasis raštas*. Vilnius, 1970, p.10,12) Sekoje 1969 m. įsivaizduojamo atkūrimo komplekso aptvėrimo plotas buvo padidintas, šiaurinėje riboje pridėta stulpelių eilė, atsirado lentelė su įrašu ant tumbos, akmenukais išgrįsta kapavietės vidinė erdvė. (mašinėraštis Jonas Tatoris. *1923 m. sukilėlių paminklas Klaipėda. Istoriniai tyrimai*. Klaipėda, 1997, p.14-15) Atgimimo laikotarpius ir atkurtoje spręsti artimos aplinkos sutvarkymo klausimai. Atsirado naujų medžiagų dangos, ant tumbos lenta su 12 visų žuvusių 1923 m. sausio įvykių metu sąrašu, A. Martusevičiaus – Martaus atminimo akmuo ant svetimo kapo.

Kompleksas „Už laisvę žuvusiems“ ir lokaliaji atmintis 1939-1987 m.

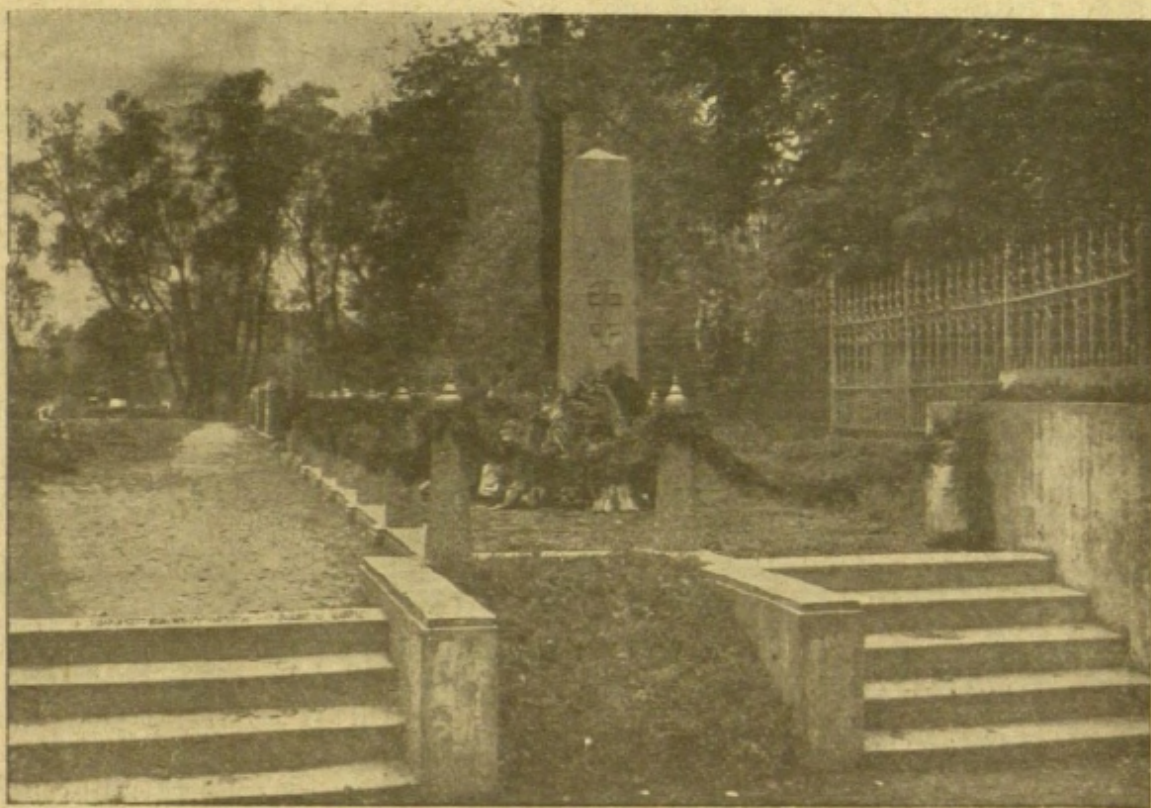
Nacionalistai ir bolševikai turėjo savų priežasčių skatinti istorinę – kultūrinę užmarštį, nusigręžimą nuo buvusios patirties. Abi galios veikė brutaliai, bet skirtingai. Gniaužiant tarpukario lietuviškojo tautiškumo tradiciją komplekso „Žuvusiems už laisvę“ prasmė įgijo besipriešinančios atminties ar nepaklusnumo režimui bruožų.

1939 m. po Klaipėdos krašto įjungimo į Vokietijos imperiją nacionalistai į kompleksą „Žuvusiems už laisvę“ žvelgė tiesiog kaip eilinius kapus. Neteko rasti jokių užuominų apie bandymus niokoti ar sumanytus naikinti anksčiau „kapo ramybės“ termino. Vietos lietuviams rūpinimasis jais padėjo atpažinti saviškius, tapatintis, susitelkti be didesnių valdžios sankcionuojamų susibūrimų. 1940 m. Klaipėdos krašte nustota leisti paskutinį laikraštį lietuvių kalba, lietuvių kalba nebeleista mokyti net tikybos ir kalbėti viešai. Vietos lietuviai versti oficialiuose dokumentuose įsirašyti vokiečiais. Buvo manoma, kad užteks pasikeisti vienai kartai ir Prūsijos lietuviai pagaliau bus negrįžtamai asimiliuoti. Šiame kontekste be vietos bendruomenės palaikomos aktyvios atminties lietuvių karių kapu traktuojamas kompleksas pasmerktas natūraliam sunykimui. Vladas Bakūnas prisiminė: „Nuostabi būdu, kol Klaipėdoje konsulas egzistavo (iki 1940 m. liepos mėn.), sukilėlių kapui nei paminklui nieko blogo neatsitiko. Konsulatui Klaipėdoje užsidarius (konsulatas rusams nebuvo perduotas, nors jie į konsulatą mėgino jėga įsiveržti), lietuvių kapų Klaipėdos kapinėse likimu teko susirūpinti kam nors iš Klaipėdoje užsilikusių lietuvių. Ta garbinga pareiga kaip tik atiteko man. Apsiginklavęs tuolaikinės Lietuvių Sąjungos Vokietijoje įgaliojimu, apsilankiau pirmiausiai pas kapų inspektorių, o vėliau pas atpatinkamą magistrato valdininką – pasiteirauti, kokia dabar teisinė tų kapų padėtis ir kas turi teisę jais rūpintis. Mano dideliame nustebime Lietuvių Sąjungos įgaliojimas buvo pripažintas ir pagal tai aš buvau irgi pripažintas visų lietuvių karių kapų Klaipėdos kapinėse, taigi ir sukilėlių kapo (vokiečiai sukilėlius pripažino kariais), prižiūrėtoju. Man buvo pareikšta, kad sukilėlių, kaip karių, kapas pagal vokiečių įstatymus galėsiąs stovėti iki 1948 metų, nes karių kapai viešose kapinėse saugomi tik 25 metus. Taip pat ir visi kiti lietuvių karių kapai, kurių buvo 29, atatinamais metais žiūrint kuriais metais, mirusysis palaidotas, būsią naikinti ir toje vietoje būsią laidojami kiti. Tai buvo 1940 metų rudenį. [...] klausimą, kas bus su paminklu 1948 metais, man buvo atsakyta, kad jei aš dar būsiąs čia, tai paminklą, kaip įgaliotas prižiūrėtojas, galėsiu atsiimti ir daryti su juo ką norius...“ (Vladas Bakūnas. *Jie žuvo laisvindami Klaipėdą. Aštuoni sukilėlių kapai*. Draugas. 1950 m. sausio 14 d.)

Bolševikams tiko kultūros veikėjų pateikiama 1923 m. „antivokiškoji“ atminimo komplekso „Už laisvę

**Išventinimas paminklo Klaipėdos Krašto atvadavime žuvusiems
1925 m. rugsėjo 27 d.**

Klaipėdos Krašto atvadavime žuvusiems statytasis paminklas

Paminklas
nepriklausomos
Lietuvos
laikais

Paminklas
sovietiniais
laikais

žuvusiems“ interpretacija. Ji iš dalies sutapo ir su oficialia tarpukario propagandos versija – vietos lietuviai sukilo prieš vokišką administraciją ir prancūzus. Tai sovietų Lietuvoje padėjo legaliai kalbėti apie Klaipėdos krašto 1923 m. įvykius. Tapęs saugančiu burtazodžiu kovos su vokiškumu motyvas kartotas visą sovietmetį ir iš inercijos net po Atgimimo. Restauratorius juvelyras Dionyzas Varkalis prisiminė dažnai girdėtus teiginius: „Ilgametė Klaipėdos kraštotyros muziejaus vadovė Bronė Elertienė man pasakojo, jog po juo irgi jau buvo pakišti sprogmenys. Tai sužinojusi ji išaiškino valdžiai, kad šis memorialas – lietuvių pastangų priešintis germanizavimui simbolis.“ („Vėlių šlamėjimas parko alėjose – lyg nebylus priekaištas. *Mauziejūnko Dionyzo Varkalio ir žurnalisto Gedimino Pilaičio pokalbis*. Klaipėdos skulptūrų parkas ir jo tapatumų iššūkiai. Klaipėda, 2012, p.103). Tokioje praeities versijoje turėjo būti vengiama nurodyti į Tarpukario Lietuvos simboliką ar priminti šios valstybės sėkmę. 1969 m. rekonstrukcijos autorius Vaidas Guogis atkuriamus aptvaro stulpelių viršūnėse stilizuotus Gediminaičių stulpus pavertė Neptūno trišakiais“. Tam buvo pasiteiktas Henrikas Urbaitis, kuris atkartoją originalią formą pridėdamas dar du nedidelius skersinius. Sulaukus Atgimimo šiam meistrai beliko tik juos pašalinti ir Gediminaičių stulpai vėl tapo atpažįstami. (Kęstutis Demereckas. *Paminklo žuvusiems 1923 m. sukilimo dalyviams Klaipėdoje, buv. miesto kapinėse, Liepų g. ikonografiniai tyrimai*. Klaipėda, 2014, p.14-15). Sovietų valdžia negalėjo sutikti su pačių gyventojų puoselėta neoficialia 1923 m. atminimo komplekso „Už laisvę žuvusiems“ gerbimo tradicija. Jos struktūroms buvo aišku, kad ja maskuojama nepriklausomybės atsiminimai, lūkesčiai ir viltys. Uždraustų minėti vasario 16 d., sausio 15 d. ar ilgai sunkiai pakęstų Vėlinių metu aplink 1923 m. atminimo komplekso „Už laisvę žuvusiems“ sukiojosi NKVD, KGB agentai ir milicija. Jie stengėsi neleisti čia palikti gėlių, vainikų, degančių žvakių. Stebėta, kad šioje vietoje nevyktų jokie susibūrimai. Jonas Tatoris pasakojo: „teko pačiam matyti, kaip padėtas per sausio 15 dieną tulpes milicininkė, apsikaišiusi, staigiu judesiu paslėpė po šinieliaus skvernu. Tomis dienomis po senųjų kapinių teritoriją šminėdavo civiliai su paslėptais mobiliais telefonais [D. E. – turėta omenyje racijos]. Tik prasidėjus Atgimimui paminklas susilaukė tinkamos pagarbos“. (mašinraštis Jonas Tatoris. 1923 m. sukilėlių paminklas Klaipėda. *Istoriniai tyrimai*. Klaipėda, 1997, p.6) Nepaisant jėgos struktūrų pastangų ir rizikos sulaukti nemalonumų „valdiškuose namuose“ 1923 m. atminimo komplekse „Už laisvę žuvusiems“ gėlės, žvakės, vainikai ir net trumpalaikiai susibūrimai ar fotografavimasis rodė atminties gyvybingumą. Prie obelisko su uniforma fotografavosi Klaipėdos jūreivystės mokyklos kursantai, kraštotyrininkai ar moksleiviai. Nors 1923 m. atminimo komplekse „Už laisvę žuvusiems“ tikroji paskirtis pradėjo pasimiršti, bet intuityviai, pokalbiuose, užuominose buvo atpažįstama sąsaja su „Smetonos laikais“ ir „nepriklausomybės kovomis“. Čia imta tyliai minėti artimuosius žuvusius rezistencijos narius, ištremtus bei emigrantus. Kita vertus iš svetur atvykusiųjų rusakalbių ar žemiausio lygmens tarnybų darbuotojų 1923 m. atminimo kompleksas „Už laisvę žuvusiems“ buvo vandališkai niokojamas: pavogtos grandinės, bandyta nulupti vyčio kryžų, aprašinėta tumba. Tokio elgesio apraiškų sulaukdavo ir kiti šiems „homo sovieticus“ svetimi senųjų Klaipėdos pagrindinių kapinių antkapiniai paminklai.

Paminklas 2020 m.

Kopgalio (Smiltynės) kapinaitės

Buvo išsakyta kelios pavienės nuomonės dėl Jonui Polovinskui – Budriui ir jo žmonai Reginai Kašubaitei – Budrienei perlaidojimo priemiestinio kaimo Kopgalio (Smiltynės) kapinaitėse. Motyvuota tuo, kad jose palaidotas vienas iš bendražygių Jonas Žilius-Žilinskas Jonyla. Todėl trumpai susipažinkime su pačiomis kapinaitėmis, aptarkime istorines Lietuvai nusipelnusių asmenų kapaviečių parinkimo jose aplinkybes ir motyvus.

XIX–XX a. nedidelės priemiestinės Kopgalio (Smiltynės) kapinaitės išskirtinai naudotos čia gyvenusių gyventojų. Tai patvirtina keli išlikę paminklai ir liudininkai. Vienintelė išimtis buvo išskirtinis buvusio Klaipėdos uosto valdybos pirmininko – uosto kapitono Liudviko Stulpino atvejis. Tačiau ir šis buvo nulemtas velionio priešmirtinės valios. Dar daugiau, Smiltynėje savo viloje gyvenusį ir mirusį buvusį Klaipėdos krašto gubernatorių Joną Žilių-Žilinską Jonylą ketinta laidoti Klaipėdos miesto pagrindinėse kapinėse „Žuvusių už laisvę“ komplekse. Šį kartą irgi nusvėrė velionio paskutinė valia atgulti šalia paskutinių namų Kopgalio (Smiltynės) kapinaitėse. Todėl net tarpukaryje buvo aiškiai deklaruojams skirtingas abiejų kapinių ir vietų statusas bei visuomeninė reikšmė. Pokaryje Kopgalio (Smiltynės) kapinaitės nebenaudotos. Smiltynėje ir Kopgalyje įsikūrę naujakūriai savo mirusiuosius privalėjo laidoti Klaipėdos miesto kapinėse. Todėl netvarkomos kapinaitės buvo apleistos. XX a. 8 deš. nuspręsta išardyti ir sunaikinti daugumą betoninių antkapių, o metalinius elementus paversti metalo laužu. Tai buvo atlikta komjaunuoliškos talkos metu. Kiti entuziastai iš senųjų Klaipėdos miesto pagrindinių kapinių atgabentų juodo akmens antkapinių paminklų – obelisku pažymėjo Liudviko Stulpino kapą. Kitoje šio paminklo pusėje išlikę autentiški užrašai liudijo, kad tai svetimo kapo elementas. Ši aplinkybė paskatino naujų antkapinių Liudviko Stulpino ir Jono Žiliaus-Žilinsko Jonylos pastatymui. Dionizo Varkalio iniciatyva kapinės buvo aptvertos tvorele iš skirtingų kalto metalo segmentų, kurie atgabenti irgi iš nokojamų senųjų Klaipėdos miesto pagrindinių kapinių. Minėtos aplinkybės ir nuošalumas Kopgalio kapinaitės daro mažiau tinkamomis itin svarbios Lietuvos Respublikai bei Klaipėdos kraštui asmenybei Jonui Polovinskui – Budriui ir jo žmonai Reginai Kašubaitei – Budrienei laidoti.

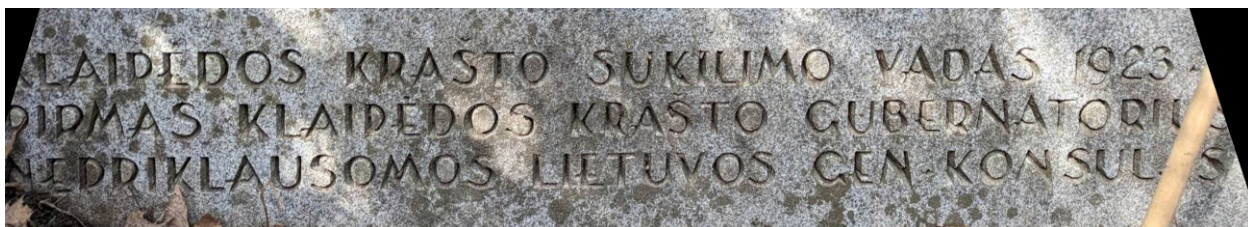
1932 m. kovo 2 d. savo viloje Smiltynėje mirė Jonas Žilius-Žilinskas Jonyla: Sczj Ryta, 2. Kowo (Merco) 1 wal. Mirė Klaipėdoje – Smiltynėje savo Wiloje buvęs Krašto Gubernatorius Dr. Jonas Žilius“. (*Mirė buv. Krašto Gubernatorius Dr. Žilius*. Lietuvos Keleiwis. Nr.51, 1932 m. kovo 3 d.) Įvyko Jono Žiliaus-Žilinsko Jonylos šeimos ir aktyvios lietuviškos visuomenės nesutarimas dėl palaidojimo vietos: „Pagal tikrą Teisybę Nabašninkas turėjo būti palaidotas ten anuose kapuose, kur amžinai ilsis už Klaipėdos Krašto Atwadawimą padėję Galwas Karžygiai [D.E. 1923 m. komplekse „Žuvusių už laisvę“], bet pagal jo paties Norą jis laidojamas šiame ramiajame Lietuvos Jūros krante, tos Jūros Krante, apie kurią jis visą savo Gywenimą swajojo. Mes ant jo Kapo turėsime Paminklą pastatyti, o Atsilankantieji Lietuvos Pajūrį pamatyti turėtų šį Kapą ir žinoti, kad czi ilsis tas, kurs visą savo Gywenimą aukawo už Lietuwų Tautą“. (*Iškilmingai palaidotas Dr. Žilius Smiltinės Kapuose*. Lietuvos Keleiwis. Nr.54, 1932 m. kovo 6 d.). Kitą dieną žmona paskelbė spaudoje: „Ilgai sirgęs mirė a.a. Jonas Žilius 2 kovo 12 ½ val. naktį. Mišios už mirusiojo vėlą įvyks katalikų bažnyčioj, 4 kovo, 10 val. ryto, ir 2 ½ val. tą pačią dieną bus laidojama Smiltynės kapinyje. Praneša liūdinti žmona ir sūnūs.“ (Lietuvos Keleiwis. Nr.51, 1932 m. kovo 3 d.). Kovo 4 d. po atsisveikinimo viloje Smiltynėje pašarvotu velioniu buvo Jonas Žilius-Žilinskas Jonyla iškilmingai palaidotas netoliese esančiose kapinaitėse: „Kunigas Petkus nulaikė Namuose Pamaldas. [...] Po Pamaldų tapo jo Kūnas gabenamas į czia pat netoli seamus kapus. Pulko orkestras Dr. Žiliaus paskutinę Kelionę į amžino Poilsio Wietą, palydėjo graudingais Gedulo Marsšo Garsais. Czia jį palydėjo aukštesnieji Waldžios Ponai.“ (*Iškilmingai palaidotas Dr. Žilius Smiltinės Kapuose*. Lietuvos Keleiwis. Nr.54, 1932 m. kovo 6 d.).

1934 m. liepos 15 d. po ligos miręs buvęs Klaipėdos uosto viršininkas – uosto kapitonas Liudvikas Stulpinas buvo palaidotas Kopgalio (Smiltynės) kapinaitėse savo priešmirtine valia. Tuo metu kapinaičių aplinkoje buvo mažiau želdynų, jos buvo atviros į rytų pusę t. y. Klaipėdos uosto vaizdą mariose. Tikėtina, kad ši aplinkybė apsprendė kapo vietos parinkimą: „Prieš mirdamas jis pareiškė norą būti palaidotas Kopgalio kapinyne, kad jo kaulai ilsėtųsi ten, kurs be paliowos ošia mūsų lietuwiškoji jūra. Czia būdamas šito jūros oro kapas wisuomet primins būsimoms kartoms, kad lietuwis be jūros nenori ir negali gywenti ir kad jis nuo savo jūros niekada neapasitrauks.“ (*Kapitonas Stulpino paskutinis Plaukimas*. Lietuvos keleiwis. Nr.164, 1934 m. liepos 19 d.) Pasirinktas maršrutas irgi susijęs su profesine veikla ir gyvenimu Klaipėdoje (3 namai, kuriuose gyveno ir dirbo, 2 įstaigos, 2 krantinės): „išlydėjimas į kapus įvyks antradienį, 5 wal. Popiet iš jo namų Tilžės gatwė 7/9. Lydės Laukininkų, Turgaus, Malkų gatwėmis pro locų

bokštą ir laiwu „Szarūnas“ perkels į Kopgalį, iš kur lydės į Smiltynės kapines“ (*Mirė buv. Klaipėdos Uosto Kapitonas Stulpinas. Lietuvos keleiwis. Nr.162, 1934 m. liepos 17 d.*). Liepos 18 d. laidotuves vyko pagal numatytą scenarijų: „Į paskutinę žemiškojo poilsio vietą jį palydėjo daugybė žmonių. Palydowų tarpe matėme Uosto Direkcijos pirmininką inžinierių B. Szližį, Krašto Komendantą pulk. Liormoną, Lietuvos jūrininkų Sąjungos waldybą su atwykusiu iš Kauno generolu Nagewiczium priešakyje, Krašto Direktorijos Prezidentą p. Reizgį ir daug kitų aukštų asmenų. Laidotuwų eiseną, karo orkestro lydima ėjo per miestą iki uostui. Czia karstas buvo padėtas į locų laiwą ir perkeltas per marias. Kai karste paguldytas a. a. Stulpino kūnas, atlikęs paskutinę sawo wandens kelionę, buvo išnešamas į Kopgalį, sustaugė wisų uoste stowėjusių laiwų sirenos atsiswikindamos su šituo drąsiu Lietuvos jūreiwu 40 metų ražiusių wisu pasaulio wandenynus ir dabar keliaujancziu ilsėtis gimtojoje sawo žemelėje. Prie karsto atsisweikinimo kalbas pasakė Klaipėdos katalikų bažnyczios klebonas kun. Daniliauskas, Gubernatoriaus wardu – gubernatūros patarėjas d-ras Sakalauskas, Uosto Direkcijos pirmininkas inž. Szližys ir Lietuvos Jūrininkų Sąjungos pirmininkas generolas Nagewiczius.“ (*Mirė buv. Klaipėdos Uosto Kapitonas Stulpinas. Lietuvos keleiwis. Nr.162, 1934 m. liepos 17 d.*)

Antkapinis paminklas lietuviškose Čikagos kapinėse

Po vyro Jono Polovinsko-Budrio mirties žmona Regina Kašubaitė – Budrienė paprašė sukurti antkapinį paminklą savo brolio skulptoriaus Vytauto Kašubos. Šis tai daryti atsisakė, bet pasiūlė kreiptis į JAV dirbusį lietuvių architektą, inžinierių Joną Muloką. Jame gausu nuorodų į Klaipėdos reikšmę abiejų Jono Polovinsko-Budrio ir Reginos Kašubaitės-Budrienės gyvenime. Kūrybiškas sąsajų tarp atminimo žymens perlaidojimo vietoje Klaipėdoje ir J. Muloko autorinio antkapinio paminklo lietuviškose Čikagos kapinėse radimas mentaliai suvienytų Lietuvos ir JAV lietuvių visuomenę.

Svarbiausi faktai apie Joną Muloką

iš visuotinės lietuviškos enciklopedijos

„Mulokas Jonas 1907 12 18 Jusiagiris (Kvetkų vlsč.) 1983 05 31 Santa Monica (Kalifornijos valstija), Lietuvos ir Jungtinių Amerikos Valstijų architektas. R. Muloko tėvas.

Išsilavinimas ir veikla

1935 baigė Vytauto Didžiojo universitetą. 1936 Karo mokykloje baigė aspirantūrą. Iki 1940 dirbo Karo butų valdyboje Kaune, 1941-44 Vilniaus butų skyriaus statybų vedėjas.

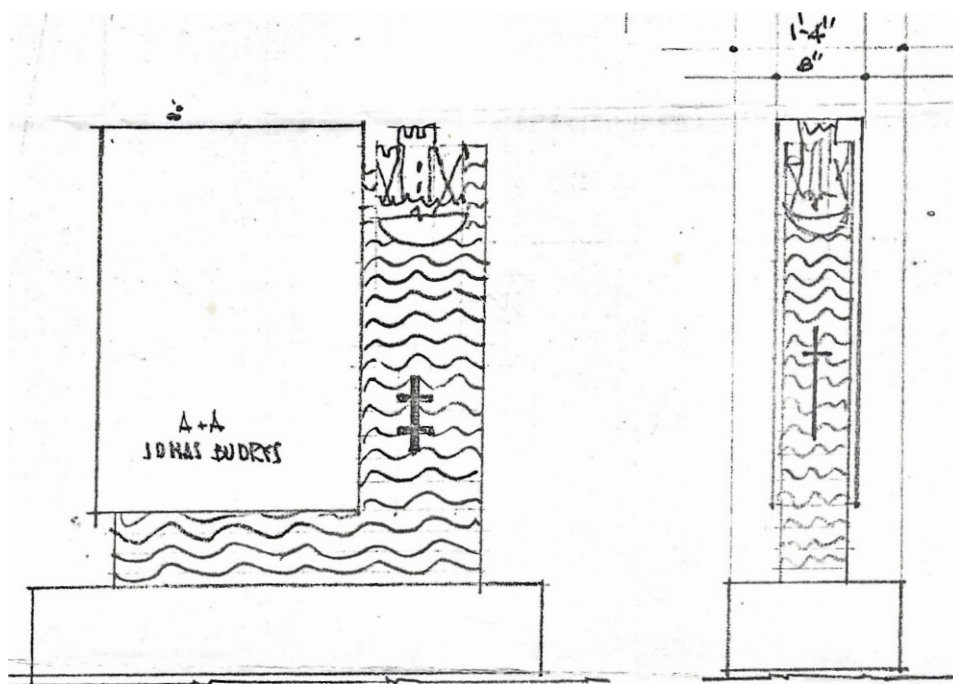
1943 suprojektavo kaimo ir miesto gyvenamųjų namų, Švenčiausiosios Jėzaus Širdies bažnyčią Berčiūnuose (prie Panevėžio; 1957 susprogdinta), Šatrijos Raganos koplyčią Židikuose, atstatė 1796 sunaikintą karūną ant Šv. Kazimiero bažnyčios kupolo Vilniuje.

Veikla emigracijoje

1944 pasitraukė į Vokietiją. 1945–49 dirbo mokytoju Augsburgio lietuvių gimnazijoje. 1944–49 sukūrė apie 700 koplytstulpių, kryžių, koplytėlių bei paminklų tautodailės motyvais. 1949 persikėlė į Jungtines Amerikos Valstijas. 1979 su sūnumi įkūrė architektūros bendrovę *Mulokas ir Mulokas, architektai* Santa Monicoje. 1956–57 Amerikos lietuvių inžinierių ir architektų sąjungos Čikagos skyriaus pirmininkas, nuo 1958 garbės teismo narys, 1962–64 Čiurlionio meno galerijos valdybos narys.

Projektai

Pastatė bažnyčių: Švč. Mergelės Marijos Nekaltojo Prasidėjimo Saint Louise (1956), Švč. Mergelės Marijos Gimimo Čikagoje (1957), Kristaus Atsimainymo Niujorke (su dailininku V. K. Jonynu, 1962). Čikagoje pagal J. Muloko projektus pastatyta: Jaunimo centras ir laisvės kovų paminklas (1974), gyvenamųjų namų, memorialinių statinių (antkapinis paminklas prelatui M. Krupavičiui 1975, su sūnumi). Projektams būdinga tautodailės ir monumentaliosios architektūros motyvai.”

GEN. KONJULO. JONO BUDRIO
ANTKAPIO PROJEKTAS, SCALE 3/4"=1'-0"
1965. G. B.

Išvados

1. Kopgalio (Smiltynės) kapinaitės Jonui Polovinskui-Budriui ir Reginai Kašubaitei-Budrienei perlaidoti netinkamos dėl techninių ir tvarkybos (užlaidotų ir pokaryje niokojamų kapinaičių planas beveik neatpažįstamas, neužlaidotos vietos paieška problematiška, dėl biraus smėlio itin sudėtinga įrengti stabilų vertikalų žymenį – visu tuo įsitikinta A. Každailio laidojimo atveju), statuso ir lokalsios atminties (priemiestinio kaimo kapinaitėse buvo laidojami išskirtinai su šia vietoje susiję asmenys pvz. čia savo viloje gyvenę Jonas Žilius Jonyla ir mokytojas Karl Kiel; privalėjęs rūpintis Kopgalio – Smiltynės apželdinimu Klaipėdos uosto kapitonas ir Klaipėdos uosto valdybos vadovas Liudvikas Stulpinas ir Kopgalyje esančio Lietuvos jūrų muziejaus kūrėjas Aloyzas Každailis), organizacinių (aplinka nepritaikyta didesniems renginiams – minėjimams, priesaikų davimui, masinėms pagerbimo apeigoms ir pan. Didesnė intervencija ją keistų ir nederėtų su pasaulio paveldo vietovės apsauga), saugos (ribota stebėseną, atokumas, nuošalumas, lankymo retumas sąlygoja menkesnę priežiūrą ir vandalizmo pavojų) priežasčių. Palaidojimas atkampiose priemiesčio kaimo kapinaitėse menkintų Klaipėdos krašto prijungimo prie Lietuvos Respublikos karo vado, pirmojo Klaipėdos krašto gubernatoriaus, vieno svarbiausių Lietuvos Respublikos diplomatijos išeivijoje atstovo gyvybingo atminimo puoselėjimą, verstų ją – tik išskirtinių lankytojų bei žinovų reikalu, atribotų nuo įtraukimo bei permąstymo dabarties kontekstuose.

2. 1923 m. atminimo kompleksas „Už laisvę žuvusiems“ Jonui Polovinskui-Budriui ir Reginai Kašubaitei-Budrienei perlaidoti tinkami dėl techninių ir tvarkybos (komplekse yra atvira ir nebuvo užlaidota dalis – rytinė pusė nuo akmeninio obelisko – pasienio stulpo), statuso ir lokalsios atminties (Klaipėdos centre senosiose miesto pagrindinėse kapinėse įrengtame komplekse palaidoti išskirtinai 1923 m. sausio įvykių dalyviai – šaulys Antanas Ubavičius su 2 žuvusiais, Andrius Martusevičius-Martus, neįvardintas Klaipėdos krašto savanorių armijos karys, o aplinkoje palaidoti ir kiti minėtų įvykių dalyviai, lietuviškumui nusipelnę asmenys, lietuviškos įgulos kariai t. t.), organizacinių (aplinka dera visuomeniniams renginiams), saugos (teritorija nuolat stebima ir prižiūrima) priežasčių. Palaidojimas miesto centre Klaipėdos krašto prijungimo prie Lietuvos Respublikos karo vado ir akcijos paruošiamosios fazės dalyvės šalia prie kovos draugų 1923 m. atminimo komplekse „Už laisvę žuvusiems“ senosiose Klaipėdos miesto pagrindinėse kapinėse atlieptų asmeninių norus, įprasmintų ir užtikrintų atminimą Valstybės bei Krašto lygmeniu, padėtų visuomenei puoselėti bei įdabinti nacionalines vertybes. Pasiekiamumas miestiečiams, piliečiams, svečiams sudarys sąlygas pažinti pirmąjį Klaipėdos krašto gubernatorių, Lietuvos Respublikos diplomatijos atstovą, o kartu ieškoti ir rasti daugiau lietuviškumo bei kitiškumo ženklų.

3. 1923 m. atminimo kompleksas „Už laisvę žuvusiems“ suformuotas ne iš karto, bet laipsniškai plečiant teritoriją apie sukilėlių kapus. Procesą pradėjo 1923 m. sausio 20 d. 3 karinės akcijos metu (1923 m. sausio 14-15 d.) žuvusių lietuvių kovotojų, o pratęsė 1923 m. vasario 22 d. vėliau mirusio nuo ligos (1923 m. vasario 19 d.) karinės akcijos dalyvio Andriaus Martusevičiaus-Martaus ir neįvardintas Klaipėdos krašto savanorių armijos kario palaidojimai komplekso vakarinėje pusėje. Vėliau pasirūpinta kapo aptvėrimu (stulpeliai, grandinės) iš vakarų, pietų pusių integruojant buvusius kapinių infrastruktūros elementus (tumba su niša, laiptai), 1925 m. rugsėjo 27 d. per Šaulių dieną pastatytas atgabentas akmeninis obeliskas – pasienio stulpas 381 iš Nemirsetos pajūrio papildytas užrašais („Už laisvę / žuvusiems / 1923 m.“, „Tegul meilė / Lietuvos / dega mūsų širdyse“, „L.Š.S. / XX skyrius / 1925 m.“ ir metaliniu Lietuvos šaulių / Vyčio kryžiaus ženklu, virš kapavietės suformuota iškilaus Jogailaičių kryžiaus formos klomba, apvalios aptvėrimo stulpelių viršūnės pakeistos stilizuotais Gedimino stulpais. Pokaryje sunaikinta Jogailaičių kryžiaus formos klomba, prarastos metalinės aptvaro grandinės, metalinis Lietuvos šaulių / Vyčio kryžiaus ženklas. Vėliau nesėkmingai bandyta susprogdinti bei panaikinti akmeninio obelisko – pasienio stulpo užrašus. 1969–1972 m. komplekso rekonstrukcijos (aut. Vaidotas Guogis) metu išplėstas komplekso plotas (aptvėrimas iš šiaurės ir rytų pusės), metaliniai aptvėrimo elementai stilizuoti, prie tumbos pritvirtinta balto akmens lentelė su užrašu „1923 m. sukilimo dalyviams / Klaipėdos prijungimo / prie Lietuvos atminti“. 1997-1998 m. rekonstrukcijos (aut. Vytenis Mazurkevičius, Gintautas Jonkus) metu pakeista prieigų danga prieš akmeninį stulpą ir originalios laiptinės uždengtos šviesaus akmens plokštė, prie tumbos pritvirtinta rusvo akmens plokštė su visų 12 žuvusiųjų lietuvių savanorių sąrašu. 2015 m. kompleksas remontuotas („Pamario restauratorius“) užtaisyti skilimai aptvėrimo ir obelisko – pasienio stulpo pamate, atnaujinus dangą, įrengus suoliukus, pasodinus tujas, suformavus apšvietimą ir šalia šiauriau (virš kito kapo) pastačius žymenį skirtą Andriui Martusevičiui-Martus. 1972–2015 m. komplekso rekonstrukcijos bei remontas vykdytos neįvertinus 1923–1945 m. istorinės raidos aplinkybių, originalaus medžiagiškumo ir sukūrus žymenį su klaidinančiais įrašais.

4. 1923 m. sausio 20 d. 3 karinės akcijos metu (1923 m. sausio 14-15 d.) žuvusių lietuvių kovotojų palaidoti pasirinkta veikusiose Klaipėdos miesto pagrindinėse kapinėse prie centrinio tako, netoli pagrindinio įėjimo. Tai buvo iki tol neužlaidota kapinių takų susikirtimo vieta bei šiaurės vakarinis aikštelės pakraštys. Suformuotą kompleksas iš šiaurės buvo atribotas kapo, iš pietų ir rytų takais. Netolimoje 1923 m. atminimo paminklinio komplekso „Už laisvę žuvusiems“ aplinkoje palaidota daugiau su lietuviškumu sietinų asmenų: 4-ojo pėstininkų pulko vyresniojo puskarininkis evangelikas reformatas iš Biržų Artūras Klidzinis (1935 m. rugpjūčio 14 d.), VMLGK narys Vilius Šaulinskis (1935 m. gegužės 10 d.), po kankinimų Klaipėdos kalėjime miręs rezistencijos dalyvis buvęs Vietinės rinktinės 309 batalijono karys Vaclovas Šulcas (1948 m. birželį). Pačiose kapinėse palaidoti ir 1923 m. žuvę prancūzų įgulos kariai bei 1923–1939 m. lietuviškos įgulos kariai.

5. Jono Polovinsko–Budrio ir Reginos Kašubaitės–Budrienės antkapiniame paminkle lietuvių kapinėse Čikagoje pabrėžiama sąsaja su Klaipėdos kraštu (užrašuose bei interpretuojamame Klaipėdos herbe). Šio antkapinio paminklo autorius žymus Lietuvos ir JAV architektas – inžinierius Jonas Mulokas.

Rekomendacijos ir siūlymai:

1. Perlaidojant Joną Polovinską-Budrį ir Reginą Kašubaitę-Budrienę 1923 m. atminimo komplekse „Už laisvę žuvusiems“ skirti vietą į šiaurę nuo akmeninio obelisko-pasienio stulpo pažymint kapą laikinu žymeniu iki sutvarkymo. Toks sprendimas leistų neliesti kitų komplekse palaidotųjų ramybės ir nereikalautų papildomų archeologinių tyrimų, nes čia anksčiau nebuvo laidojama (buvusio tako ir aikštelės pakraštys).
2. Jono Polovinsko-Budrio ir Reginos Kašubaitės-Budrienės kapo galutinį sutvarkymą derinti su 1923 m. atminimo komplekso „Už laisvę žuvusiems“ remonto projektu ir įgyvendinimu. Atlikti komplekso autentiškų medžiagų tyrimus, kurių pagrindu parinkti darbams originalias ar artimas autentiškoms medžiagas.
3. Jono Polovinsko-Budrio ir Reginos Kašubaitės-Budrienės kapo žymeniui šiuolaikiškai interpretuoti Jono Muloko antkapinio paminklo elementus (tūrinis Klaipėdos herbas, šriftai, užrašai ir pan.). Tai padėtų susieti palaidojimo vietas Klaipėdoje ir Čikagoje. Sprendimo įgyvendinimui būtina gauti Jono Muloko autorinių teisių paveldėtojo leidimą.
4. Kapo žymuo neturėtų užgožti ar dominuoti kitų 1923 m. atminimo komplekso „Už laisvę žuvusiems“ elementų atžvilgiu. Medžiaga bei forma siekti derėjimo komplekso visumoje. Rekomenduotina pasinaudoti komplekso apvado pamatu tarpe tarp stulpelių šiaurės rytinėje aptvaro riboje už tumbos. Ši apvado dalis nėra autentiška.
5. Remonto metu rekomenduojame pašalinti 1972–2015 m. vykdytų darbų metu atsiradusius perteklinius elementus iš svetimos autentiškam kompleksui medžiagos (pvz. laiptų dangas), klaidinančius naujus žymenis ir lentą su užrašais, naudojant ilgaamžiškas kokybiškas autentiškas pirminio komplekso ar analogiškas medžiagas sutvarkyti apvadus, laiptus, tumbą ir t. t. Pašalinus esamus želdynus atkurti Jogailaičių kryžiaus formos klombą. Esant poreikiui įrengti naują ar suremontuoti seną komplekso apšvietimą.
6. Nustatyti ir pažymėti 1923 m. atminimo komplekso „Už laisvę žuvusiems“ netolimoje aplinkoje palaidotų su lietuviškumu sietinų asmenų kapavietes: 1935 m. rugpjūčio 14 d. mirusio lietuviškos karinės įgulos 4-ojo pėstininkų pulko vyresniojo puskarininkio evangeliko reformato iš Biržų Artūro Klidzinio, VMLGK narys Viliaus Šaulinsko (1935 m. gegužės 10 d.), po kankinimų Klaipėdos kalėjime miręs rezistencijos dalyvio buvusio Vietinės rinktinės 309 batalijono kario Vaclovo Šulco (1948 m. birželį).
7. Remonto metu įrengti informacinį stendą netoli komplekso, kuriame glaustai supažindinti su 1923 m. Klaipėdos krašto prijungimu prie Lietuvos Respublikos, Jonu Polovinsku–Budriu ir Regina Kašubaitę–Budriene, Andriumi Martusevičium–Martumi, išvardinti visus žuvusius šių įvykiu metu, pristatyti komplekso „Už laisvę žuvusiems“ raidą. Stendas neturėtų dominuoti ar keisti istorinę aplinką.

